

«ДОСТУП ДО ПРАВОСУДДЯ» У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ

Фулей Тетяна Іванівна

*кандидат юридичних наук,
начальник відділу наукових досліджень проблем судочинства
та науково-методичного забезпечення суддівської освіти
Національної школи суддів України
м. Київ, Україна*

У вироках, ухвалених за наслідками кримінальних проваджень, у яких здійснювалося спеціальне досудове розслідування або спеціальне судове провадження (*in absentia*), відповідно до вимог ч. 5 ст. 374 Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК) суд має окремо обґрунтувати, «чи були здійснені стороною обвинувачення всі можливі передбачені законом заходи щодо дотримання прав підозрюваного чи обвинуваченого на захист та доступ до правосуддя з урахуванням встановлених законом особливостей такого провадження»¹; ці зміни були внесені Законом України від 7 жовтня 2014 р. № 1689-VII². Тому, розглядаючи *in absentia* справи за ст. 438 КК України (порушення законів та звичаїв війни), суди виконують ці вимоги – як приклади можна навести вирок³ у резонансній справі за обвинуваченням Б. Шульгумова та П. Аганаєва у скоєнні воєнних злочинів у домогосподарстві в селі Бузова Бучанського району Київської області⁴ або вирок (нещодавно залишений без змін Верховним Судом⁵) щодо особи, яка, обіймаючи посаду військового комісара в органах влади окупаційної держави, здійснила порушення законів та звичаїв війни, що передбачені міжнародними договорами, згода на обов’язковість яких надана Верховною Радою України, шляхом примушування осіб, які перебувають під захистом, служити в збройних силах країни-окупанта⁶. Не акцентуючи, з огляду на обсяг цієї публікації, на повноті такого обґрунтування, видається актуальним

¹ Кримінальний процесуальний кодекс України. Закон України № 4651-VI. (2012). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>

² Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України щодо невідворотності покарання за окремі злочини проти основ національної безпеки, громадської безпеки та корупційні злочини. Закон України № 1689-VII. (2014). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1689-18#n28>

³ Вирок Києво-Святошинського районного суду Київської області. Справа № 369/9950/22. (2022). Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/107577110>

⁴ Жежера, О. (2022). Військовослужбовців РФ засудили за злочини, скоєні в селі Бузова. Чесно. URL: <https://www.chesno.org/post/5434/>

⁵ Постанова Верховного Суду. Справа № 753/14148/21. (2024). Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/117442733>

⁶ Вирок Дарницького районного суду міста Києва. Справа № 753/14148/21. (2023). Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/110409601>

проаналізувати зміст поняття «доступ до правосуддя» та співвідносити його з поняттям «право на захист».

Насамперед зауважимо, що у тексті КПК «доступ до правосуддя» закріплено у п. 14 ч. 1 ст. 7 та у ст. 21 як одну із засад кримінального провадження, а внаслідок змін, внесених Законом № 1689-VII – також у ч. 2 ст. 7 та ч. 5 ст. 374 у контексті дотримання прав підозрюваного чи обвинуваченого суду у разі здійснення кримінального провадження *in absentia*.

Ст. 21 КПК складається з чотирьох частин: у ч. 2 ст. 21 йдеться про обов'язковість та безумовне виконання рішень суду, а три інші частини можна вважати такими, що стосуються «доступу до правосуддя» (як його розуміє національний законодавець); вони охоплюють: право кожного на справедливий розгляд та вирішення справи в розумні строки незалежним і неупередженим судом, створеним на підставі закону (ч. 1 ст. 21); право кожного на участь у розгляді в суді будь-якої інстанції справи, що стосується його прав та обов'язків, у порядку, передбаченому КПК (ч. 3 ст. 21), та доступ особи до інших засобів правового захисту, якщо під час кримінального провадження порушуються її права, якщо інше не передбачено КПК (ч. 4 ст. 21).

Впадає в око, що формулювання ч. 1 ст. 21 КПК значною мірою відтворює п. 1 ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (далі – Конвенції). Проте особливі гарантії ст. 6 Конвенції, які стосуються обвинуваченої особи, як-от презумпція невинуватості (п. 2 ст. 6 Конвенції) та право на захист (п. 3 ст. 6 Конвенції), у КПК закріплені як окремі засади кримінального провадження (у ст. 17 та ст. 20 відповідно). Окрім того, як окремі засади кримінального провадження у КПК закріплені, до прикладу, змагальність сторін (ст. 22), гласність і відкритість судового провадження (ст. 27), безпосередність дослідження показань, речей і документів (ст. 23), розумні строки (ст. 28) та ін., які вважаються загальними гарантіями «справедливого суду» відповідно до ст. 6 Конвенції. Відповідно до усталеної практики ЄСПЛ, вимоги п. 3 ст. 6 Конвенції слід розглядати як конкретні аспекти права на справедливий судовий розгляд, гарантованого п. 1 цієї статті, отже, їх слід розглядати разом⁷, відтак, у практиці ЄСПЛ, у т.ч. у рішеннях щодо України, є чимало справ, у яких ЄСПЛ розглядав стверджувані порушення п. 1 ст. 6 та п. 3(с) ст. 6 або п. 3(d) ст. 6 Конвенції разом крізь призму саме справедливості провадження в цілому. Враховуючи наведене, закріплення у КПК складових «справедливого суду» як окремих, самостійних засад кримінального провадження, ймовірно, вказує на прагнення законодавця наголосити на їх значущості.

Варто наголосити, що поняття «доступ до правосуддя» в європейському розумінні є доволі широким, і відображене у відомій Доповіді Венеційської

⁷ Ван Гейсехем проти Бельгії (Van Geyseghem v. Belgium). Рішення ЄСПЛ [ВП], заява № 26103/95, п. 27. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58908>

комісії⁸, а також у підготовленому Агенцією Європейського Союзу з основоположних прав і Радою Європи спільно з Секретаріатом ЄСПЛ посібнику⁹. У ньому, зокрема, поняття «доступ до правосуддя» розкривається в контексті основних європейських стандартів у сфері прав людини, тобто через права, гарантовані Конвенцією та Хартією основоположних прав ЄС (далі – Хартія), а також через практику ЄСПЛ і практику Суду справедливості ЄС. Автори посібника наголошують, що хоча дотримання Конвенції та Хартії регулюється різними системами (Ради Європи та ЄС відповідно), доступ до правосуддя охоплює низку основних прав людини (букв. «серцевинних», англ. *a number of core human rights*), таких як право на справедливий суд (згідно зі ст. 6 Конвенції та ст. 47 Хартії) та право на ефективний засіб юридичного захисту (згідно зі ст. 13 Конвенції та ст. 47 Хартії), і ці права мають насамперед забезпечуватися на національному рівні¹⁰. У посібнику детально розкривається зміст конкретних елементів цих прав, а також обмеження доступу до правосуддя (як загальні питання, так і конкретні приклади) та окремі аспекти доступу до правосуддя певних суб'єктів (таких як особи з інвалідністю, потерпілі від злочину, ув'язнені та особи, які тримаються під вартою) або в деяких сферах (до прикладу, захисту довкілля та електронного правосуддя). Відтак, можна висувати, що європейське розуміння поняття «доступ до правосуддя» де-факто є навіть дещо ширшим, ніж описуване формулою «право на справедливий суд + право на ефективний засіб юридичного захисту», ураховуючи права ув'язнених та осіб, що тримаються під вартою, за ст. 5 Конвенції (як-от доступ до суду і захисника, право на оскарження рішення про позбавлення свободи, компенсація за незаконне затримання) або інші наведені в посібнику сфери. Проте в кожному разі поняттям «доступ до правосуддя» охоплюються (але не обмежуються ним) усі гарантії «справедливого суду», передбачені ст. 6 Конвенції.

Водночас, порівнюючи такий підхід з викладеним у ст. 21 КПК, зазначимо, що національний законодавець або має власне, доволі «усічене» розуміння доступу до правосуддя, яким не охоплюються змагальність, відкритість провадження, забезпечення права на захист та ін., які виокремлені як окремі засади кримінального провадження, або ж зміст засад кримінального провадження, закріплених у КПК, є різнопорядковим та має різний обсяг, тобто зміст однієї чи кількох «конкретніших» засад охоплюється змістом «доступу до правосуддя» у ч. 1 ст. 21 КПК, зокрема, «справедливим розглядом» у світлі ст. 6 Конвенції.

Це питання має не лише теоретичне, але й практичне значення – передусім, через обов'язок суду відповідно до ч. 5 ст. 374 КПК, про що йшлося вище. Щоб обґрунтувати, чи були здійснені стороною обвинувачення всі можливі передбачені законом заходи щодо дотримання прав

⁸ Report on the Rule of Law. (2011). Adopted by the Venice Commission at its 86th plenary session. CDL-AD(2011)003rev. URL: [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD\(2011\)003rev-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD(2011)003rev-e)

⁹ Handbook on European law relating to access to justice. (2016). European Union Agency for Fundamental Rights and Council of Europe. Luxembourg: Publications Office of the European Union. 214 p.

¹⁰ Там само, с. 16, 21.

підозрюваного чи обвинуваченого «на захист та доступ до правосуддя», необхідно розуміти суть цих прав та понять. Враховуючи сполучник «та» у формулюваннях ч. 2 ст. 7 та ч. 5 ст. 374, можна виснувати, що законодавець їх розрізняє, отже, сторона обвинувачення має переконати суд у тому, що було здійснено усіх передбачених законом заходів, які стосуються і права на захист, і доступу до правосуддя. Водночас, якщо зміст права на захист розкривається законодавцем не лише у ст. 20 КПК, але й конкретизується у інших приписах КПК, зокрема, присвячених стороні захисту (ст. ст. 42-54), а також його можна з'ясувати з усталеної практики ЄСПЛ, то щодо «доступу до правосуддя» ситуація зовсім інша. Увійшовши у вітчизняний науковий обіг порівняно недавно, «доступ до правосуддя» часто використовується або як синонім інших понять, або ж наповнюється змістом, відмінним від того, що є у джерелах його запозичення.

Доволі прикметно, що у документах, підготовлених Апаратом ВРУ у процесі розгляду Закону №1689-VII (до прийняття – законопроект р. № 4448а від 08.08.2014), не акцентовано на «доступі до правосуддя», – на відміну від права на захист. До прикладу, Головним юридичним управлінням викладено зауваження як до ст. 7 КПК і ст. 374 КПК, так і щодо окремих аспектів права на захист, з посиланням на вимоги ст. 6 Конвенції, та висновками про «можливе порушення права особи на захист, що передбачено статтею 59 Конституції України», а також що «діяльність адвоката у кримінальному провадженні може набути здебільш формального характеру» та що «[з]і змісту законопроекту не зрозуміло, яким чином пропонується забезпечити ці права [права обвинуваченого під час судового розгляду, передбачені ст.ст. 345, 347, 348, 349, 365 КПК – Т. Ф.] у випадку проведення судового засідання за відсутності обвинуваченого»¹¹; це зауваження фактично дослівно повторює висновок Головного науково-експертного управління. Проте ні в зауваженнях Головного юридичного управління від 12.09.2014, ні у висновку Головного науково-експертного управління від 11.08.2014 не аналізується, яким чином буде забезпечено також «доступ до правосуддя». Це, на нашу думку, можна розглядати як підтвердження метафоричності та привабливості цього поняття –включене у текст урядового законопроекту, воно не викликало зауважень чи дискусій, хоча насправді це може свідчити про труднощі з розумінням змісту «доступу до правосуддя», у т.ч. у фахових юристів, які здійснюють експертизу законопроектів.

Ураховуючи викладене, а також вимоги верховенства права у контексті юридичної визначеності, зокрема зрозумілості, точності та чіткості юридичних норм, «доступ до правосуддя» в КПК потребує уточнення.

¹¹ Зауваження до проекту Закону України «Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України щодо невідворотності покарання за окремі злочини проти основ національної безпеки, громадської безпеки та корупційні злочини» (реєстраційний № 4448а). *Верховна Рада України: Картка законопроекту*. URL: https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?pf3516=4448%D0%B0&skl=8